

ÖRJAN BJÖRKHEM:

Diktverk utan författare

En doktorsavhandling, som kommit ut i höst och som behandlar Hjalmar Gullbergs diktning, har blivit mycket uppmärksammas som ett uttryck för en "ny" litteraturvetenskap. Vad denna innebär förklarar fil mag Örjan Björkhem i denna artikel. Han kallar den en sorts litteraturbehaviorism, vilket skulle innebära att den intresserar sig för vad som påverkat diktningen men som förbigår diktaren själv. Detta för till orimligheter, menar Björkhem och exemplifierar sin kritik genom att peka på för Gullberg väsentliga dikter, som inte påverkats av andra och som därför förbigås av den nya vetenskapen.

Anders Palms nyligen utkomna doktorsavhandling "Kristet, indiskt och antikt i Hjalmar Gullbergs diktning" (Norstedts 1976, capris 75:–) har hälsats med stor entusiasm av litteraturvetarna. Här, menar de, visar Anders Palm verkligen att det är möjligt att tillverka doktorsavhandlingar i det nya, mindre, formatet som ändå har karaktären av självständiga och värdefulla forskningsresultat.

För den som inte tillhör just detta utvalda brödraskap av litteraturvetare avtecknar sig i stället ett virrvarr av bilder som inte kan fås att sammansmälta. Anders Palm är en av exponenterna för en "ny" litteraturvetenskap, en sorts litteraturbehaviorism som i första hand vill koncentrera forskningen till själva diktverket och inte vill förfalla till psykologiserande. Eftersom han är en begåvad och känslig forskare med förmåga att avlocka dikterna många subtiliteter, blir också hans avhandling en bra illustration till metodens begränsningar. Avhandlingen visar på ett övertygande sätt att en forskning som bara lyssnar efter citat, reminiscenser och antydningar ofta får med allting i sin analys utom själva poängen.

Anders Palm utgår från Gullbergs bekanta *Ars Poetica*: "En bekant gammal psalmvers som alla känner till/ eller texten till en schlager som alla känner till/ se där någonting att lära av,/ när det gäller att göra sig förstådd med poesi."

"Den lyriska metod, som Gullberg här exemplifierar, ger uttryck för en grundläggande idé som en betydande del av hans produktion är baserad på." Det är alldeles riktigt, att Gullberg i snart sagt hela sin dikt-

ning spränger in citat från andra författare eller ger hänvisningar som syftar utöver hans egen diktning. Anders Palm har utnyttjat detta för att kunna följa ett strängare vetenskapsideal: "På fastare grund står den komparativa analysen då Gullberg gör bruk av enskilda psalmverser. Sådana anknytningar yttrar sig ofta som citat eller halvцитat eller allusioner av mer eller mindre lättidentifierbart slag."

En stor del av litteraturvetenskapen har alltid bestått i att finna de förlagor och inspirationskällor som en författare haft. Efter T S Eliot har detta blivit ännu viktigare. Han menade att all diktning till slut vilar på allting som skrivits tidigare och utvecklade en subtil hänvisningsmetodik, som då och då fick urarta till att helt enkelt plocka in så många citat från så många olika diktare som möjligt i de egna verken. Gullberg var en av våra allra mest belästa författare och också en av dem som tagit djupast intryck av Eliots teorier.

Forskningens uppgift blir då att lyfta fram de blott anade förlagorna. Anders Palm stannar vid detta. Det paradoxala resultatet blir att en författares mest intressanta dikter helt naturligt blir de som står i störst beroendeförhållande till andras skrifter. Ett flertal dikter kan på grund av påverkan delas in i vad Anders Palm kallar "motivkretsar" medan resten, de där författaren använder egna ord och bilder, där hans egna tonfall överväger, får hamna utanför vetenskapens domäner.

Speciellt farligt blir det här förfarandet med en diktare som Gullberg, som i sina senare diktsamlingar gärna kommenterade de

tidigare och omarbetade diktsamlingarna inför nyutgåvor. Omarbetningarna, har Anders Palm på ett övertygande sätt visat, ledde ofta till att citaten försvann.

För forskaren blir metoden farlig också av ett annat skäl. För att finna citat måste han ha satt sig in i samma traditioner som dikters författare för att inte missa väsentliga hänvisningar. En litteraturvetare kan svårigen sätta sig in i tre olika religiösa traditioner för en avhandling av den moderna, kortare, typen. Anders Palm har därigenom gått i fällan och bara kunnat hitta de citat som är uppenbara, medan han i många fall gått förbi andra som fått en mer personlig färgning – och som kanske var viktigare.

Diktarens avsikt

Själv utgår jag från att en diktare vill säga någonting när han skriver, vill lösa ett problem eller ställa en fråga. Det ligger då nära till hands att dela upp dikterna efter vilket problem som behandlas i stället för den tämligen slumpmässiga uppdelningen av de dikter, där litteraturvetaren hittar ett citat, och resten.

Men att ta fram en diktares förlagor har naturligtvis alltid ett egenintresse. Anders Palm har täckt in både det kristna, det indiska och det antika i Gullbergs diktning och borde väl därmed ha täckt in de flesta av hans dikter. Så har det emellertid inte blivit, eftersom han i avhandlingen rört sig med en högst oklar begreppsapparat enligt vilken det inte framgår vad som avses i olika sammanhang. Efter att ha begränsat "kristet" till "psalmtoner i Gullbergs diktning" och

"psalm" till att betyda "kristen dikt eller visa" citerar han ur dikten "Skyn, blomman och en lärka" ur Lundagårds majnummer 1928.

Dikten handlar om vårbudskapet som klingar "ur minsta gräs och strå" och anden som inte är i samklang med naturen: "Än ligger stum och öde/ din människonatur./ Var finner du ett flöde/ att dricka glädje ur?"

Palm kommenterar: "Dikten är en vår-dikt, en vårvisa. Men är det en världslig eller andlig visa? Det ges inget entydigt svar. Bakom diktens blott anade religiösa dimension ligger Gullbergs närhet och distans till kristna föreställningar och uttryckssätt."

Här kommer alltså "kristet" att stå som synonymt med "andligt", medan Palm i andra sammanhang är redo att se både de "indiska" och de "antika" problemen som andliga sådana. De litet besvärliga uttrycken "världsligt" och "andligt" använder avhandlingsförfattaren på ett annat sätt än Gullberg, men han förklarar inte vad han avser med dem. Den svårighet han då får med att skilja mellan världsligt och andligt i dikten kan han inte lösa annat än genom att gå så långt tillbaka som till 1600-talets religiösa, naturlyriska tradition. Här passar dikten väl in i mönstret, menar han.

En mindre subtil analytiker hade inte haft Anders Palms problem. De frågor som ställs i dikten är de klassiska religiösa; metoden att låta naturen besjålas brukar också kallas religiös. Vill man sedan tvunget se den som en hänvisning till en annan diktare fanns det många jämnåriga till Gullberg som skrev dikter av denna typ. Däremot finns det ingenting i dikten som antyder en speciellt kristen religiös tradition, också om kristna för-

fattare på 1600-talet skrev naturlyrik.

Dikten är emellertid intressant, eftersom man i den ser den motsättning mellan värld och världsförklaring (Gud) som går som en röd tråd genom hela Gullbergs diktning och avspeglas i alla de tre "motivkretsarna" som Palm undersökt. Tydligast återspeglas detta i en dikt som Gullberg ofta återkom till och som fick sin slutliga form 1926:

Ett krucifix har mitt på trottoaren satts.

Hur blev ett vanligt gathörn

huvudskalettsplats?

Det stänker smuts och ryker damm på den figur

som hänger där med naken kropp i ur och skur.

Hans pina upphör aldrig, han lyfts aldrig ner

från korset de har satt i detta grå kvarter.

Men med denna slutgiltiga form är också psalmanknytningen borta och Palm förlorar intresset för dikten. För att studera det "kristna" hos Hjalmar Gullberg är dikten oundgänglig – men uppgiften var att spåra citaten.

Frågan om påverkan

I bland ger de slutliga "fynden" ett närmast bisarrt intryck: Hjalmar Gullberg har skrivit en dikt som heter "Till Betlehem" där raderna "I dagar och nätter gå vi/ till Betlehem, till Betlehem" förekommer.

På vinden till Gullbergs bostad i Lund återfanns ett par sångböcker som tillhört fostersystemen. Palm nämner inte vem som funnit dem men antyder en forskningsbragd. I

dessa sångböcker finns en psalm av Brorson med verserna "Till Betlehem/ mitt hjärta/ I stilla pilgrimsfärd/ Nu skyndar från den smärta,/ Som bor bland tidens flärd."

Nu kan ju Hjalmar Gullberg eventuellt ha hört ordet Betlehem någon annanstans! Det förefaller inte som om Brorsons psalm ger något bidrag till förståelsen av Gullbergs dikt. Anders Palm redogör dock på fullt allvar för parallelliteten. Det är kanske bara önsketänkande att någonting sådant inte hade kunnat hända inom den "gamla" litteraturvetenskapen.

Några som helst regler för när ett diktverk skall anses påverkat av ett annat kan inte Anders Palm ge. Han finner många slående citat i Gullbergs diktning men verkar lika nöjd om överensstämmelsen gäller ett versmått eller en allmän stämning. I den "indiska" dikten Soluppgång anar han tankegångar från Höga Visan, eftersom guden ligger på tjänarinnans arm i Gullbergs dikt medan det i Höga Visan förekommer att bruden vilar på hans vänstra arm. Sådana paralleller gör närmast ett löjligt intryck och ger upphov till viss munterhet hos läsaren. Gullberg kan ju, trots allt, själv ha lärt känna tekniken att ligga på motpartens arm – en teknik som inte heller är okänd från den övriga litteraturen.

En anspelning på brudmystiken gör att Palm också här ser toner från Höga Visan. Men när inte metodiken är mer utarbetad gör den ett egendomligt intryck, eftersom Gullberg i dikten gör en klar hänvisning till den indiska brudmystiken, till Krishnas och Radhas kärlekssaga.

Kanske har Gullberg menat att läsaren skall se parallellen med de kristna motiven –

men forskaren kan inte rimligen tro sig bevisa att det är så, eftersom dikten så nära ansluter till den indiska föreställningsvärld som Anders Palm inte kunnat ha inom så bekvämt räckhåll som Gullberg.

Ärendet glider undan

Det ovan påpekade är givetvis detaljer, men de visar Palms svårigheter med själva tekniken. På andra håll har han genom noggranna studier kunnat visa fram häpnadsväckande paralleller mellan Gullbergs dikter och andra verk, studier som blir klagörande för den enskilda dikten.

Men också om Anders Palm hade haft en större förtrogenhet med sin egen metod hade den lett vilse. När han försöker dissekera fram lånegods ur de enskilda dikterna glömer han att dikterna också som helhet har någonting att säga. Dikterna uppdelas i grupper efter vilka verk de citerar. Det innebär att i Palms begreppsapparat blir de dikter "kristna" som citerar eller på annat sätt påminner om kristna psalmer som Palm själv känner till. De andra dikterna hamnar utanför diskussionen. Hit hör till exempel de flesta av Gullbergs många kalleledikter.

Kalleledikterna är ofta mindre citerande än de andra – ett faktum som det är rimligt att tolka som stöd för att Gullbergs engagemang är starkare.

Men eftersom det är Gullberg själv som talar, blir enligt den nya metoden dessa dikter inte intressanta. Hit hör också en dikt från 1929, Saulus, som intar en unik plats i Gullbergs diktning, genom sin starka dagboksaktar och toner från väckelsepredikningar,

ett område som inte blir "kristet" i Palms terminologi. Dikten börjar:

För att förjaga sin ångest slank han
en blåsig Pariskväll in på en bar
Det var med yttersta möda han tvang sig
att sitta en stund i lokalen kvar.

Och den slutar:

Därute i gathörnet ville han skrika.
men över hans tunga kom intet ljud.
Plötsligt, nånstans på en grå trottoar,
grep honom i kragen Herren Gud.

Det är naturligtvis lockande att i denna dikt se en omvändelseupplevelse hos Gullberg – men några uttalanden kan man inte göra förrän efter forskningar i Hjalmar Gullbergs dikter kring den kristna motivsfären. Men är det inte just detta Palm har gjort? Nej, det var visserligen den uppgift han gett sig själv, men i dikten Saulus som i så många andra av Gullbergs dikter har han inte hittat några citat – och därför blir dessa dikter inte heller behandlade. Av en människas kanske mest ångestladdade problem har forskningen i stället gjort "motivkretsar", men så oerhört snävt bestämda att de intensivaste redogörelserna hamnar utanför undersökningen. Det blir svårt att föreställa sig vad Palms arbete skall kunna användas till med en sådan begreppsapparat. Forskningsresultatet förvandlas till en ofullständig excerpt-samling.

Irrvägar

Avhandlingens starkaste parti är utan tvekan Anders Palms behandling av "det indis-

ka" hos Hjalmar Gullberg. Här undersöker han närmast diktcykeln "Den utvalda", som enligt Gullberg själv går tillbaka på Bhagavadghita, "Herrens sång", det bekanta indiska eposet om kallelsen och kärleken.

Fehrman har visat att det finns vissa direkta överensstämmelser mellan de båda verken. Anders Palm, som haft tillgång till Gullbergs eget bibliotek, har lyckats hitta just den översättning som Gullberg utgått från när det gäller Bhagavadghita. Men trots att han redogör för Gullbergs studier av Söderbloms "Främmande religionsurkunder" märker han inte riktigt vad det är som Gullberg citerar. Han märker inte hur Gullberg hela tiden oscillerar mellan oändlighetsmystik och personlighetsmystik, de två termer som Söderblom använde för att fånga den religiösa upplevelsen.

Är Gud en person eller en princip – vaknar vi upp till ett paradiset eller flyter vår individualitet ut i världshavet, ut i ett tyst Nirvana där inga dikter skapas? Det här är problem som Gullberg kämpat med i hela sitt liv, de kan spåras från de första dikterna han skrivit till de sista. Inte underligt då att han fascinerats av Bhagavadghita, det diktverk som starkast i den indiska traditionen fångar in enheten, gör en syntes mellan de två svaren. Här beskrivs Krishna som en personlig gud med personliga relationer till människan, samtidigt som "hela detta land,/ flod och stäpp,/ träd och kakadu,/ orm och sand –/ allt är bara du!"

Men Anders Palms upptäckt av den speciella förlaga som Gullberg haft för sin diktcykel leder honom på irrvägar. Nu blir för honom "indiskt" endast Franz Hartmanns

Bhagavadghitaöversättning, och eftersom de direkta citaten ur denna framför allt finns i "Den utvalda", blir det "indiska" till en övergående period i Gullbergs liv, precis som för Anders Palm det "kristna" varit det och det "antika" skulle bli. Att det hela tiden handlar om meningen med livet, om Guds existens och om förhållandet mellan en eventuell Gud och Gullberg kommer naturligtvis bort i detta sammanhang, liksom Gullbergs försök att hitta en syntes mellan österland och västerland.

Men ibland kan naturligtvis den ena eller andra motivkretsen överväga, det är det ingen tvekan om. Det blir oerhört svårt att visa det med Anders Palms indelningsgrunder. I stället för att leta efter "indiska" eller "kristna" tänkesätt letar han efter citat som han känner igen.

Redan i Lund var Gullberg fascinerad av österländsk filosofi och kallade sig Lama i kamratkretsen. Att "Den utvalda" är en dikt som nära parafrazerar Bhagavadghita innebär inte att Gullberg därigenom hade fått Indien ur systemet, men Palm ser tidigare och senare bara vaga antydningar om någonting indiskt och behandlar en dikt som "Svårartat olyckstillbud" med dess klara buddhistiska färgning som en kristen dikt.

I "Svårartat olyckstillbud" befinner sig själen på järnvägsspåren och mot den rusar ett lokomotiv med "eld och vrål". Själen måste kasta sig platt under loket för att överleva, medan tågets passagerare muntert glammande åker över. Om själen gör detta kommer den att bli fri: "Pånyttfödd ur jord och mull/stiger du, för evigt fri,/Tidens tåg har gått förbi."

När Anders Palm närsynt tittar efter citat och paralleller går han vilse. Wirsén och Bo Bergman har båda framställt livsresan som en tågfärd och Pär Lagerkvist har i "Onda sagor" beskrivit hur ett släckt tåg kommer rusande mot honom i natten. Tre stycken paralleller är uppvisade, men de hjälper knappast till att förklara dikten. Anders Palm säger inte heller hur de skulle göra det. Om man kanske skall tänka sig att Wirsén och Bergman är passagerare från tåget medan Lagerkvist är själen?

Och nog ligger det någonting konstigt i att om själen inte blir överkörd, inte dör, då skall den bli pånyttfödd. Idén är indisk, fast det inte här rör sig om reminiscenser från Bhagavadghita, men problemet är det samma, hur själen skall uppnå frälsningen. I de moderna beskrivningarna av Karmas hjul, av återfödelsens förbannelse, är det frustande mekaniska lokomotivet en omtyckt bild. Friden och befrielsen uppnår man genom att gå vid sidan om livet, genom att inte kämpa mot, genom att ge efter.

Anspelningarna på Karmas hjul är många i Gullbergs diktning och försöken att gå undan utmärkande för mycket av hans liv. Kamratkretsens "Lama", som ville sitta i elfenbenstorn, som ville sitta fjärran och begrundna, kämpade hela sitt liv för distansen från livet, för diktarens rättighet att betrakta det utifrån.

Syntesen

Bhagavadghita är en redogörelse för vägarna till Gud, de olika yogas. Det finns en spänning mellan handling och icke-handling i

dikten som slutligen når en syntes i kärlekens väg, den absoluta hängivenheten till en personlig Gud som sedan kallats bhaktiyoga.

Samma problem tar Gullberg upp i "Den utvalda", men här är distansen till Bhagavadghita ännu kort. I "Att övervinna världen" fem år senare tar han upp samma motiv i en dikt med titeln "Sista övningen", en titel som förefaller ha direkt adress till "Andliga övningar" där cykeln "Den utvalda" ingår. Här ger Gullberg i starkt förtätad form en redogörelse för de olika formerna av yoga. Sista strofen lyder:

Han som gör stoftet brinnande
har verkat i det stumma,
tills handling och besinnande
blev ett, och bok och trumma.

Kärlekens vinnande

är mål och huvudsumma. (Gullbergs kurs)

Den kristna kärlekstanken ingår en oefterhärmligt Gullbergsk förening med kärlekens yoga, bhakti. Trots att Fehrman velat behandla denna dikt som närmast erotisk, förefaller det som om Gullbergs bhaktistudier här når sin syntes. Dikten tillhör dem som Anders Palm inte funnit några citat i och därför inte behandlar.

Det här är långtifrån sista gången som Gullberg anknyter till indiska föreställningar, och sökaren som ville se sig själv som eremiten i grottan på ön återkom hela tiden till frågan om passivitet eller handling. I den sista diktsamlingen "Ögon, läppar" valde han att vänta, resignerat, vid icke-existensens sjö. Nu behöver han inte längre försvara sig som i en av de mest "indiska" dikterna: "Ni stan-
nar kvar i tid och rum/ att lösa mitt myste-

rium./ Ni menar att jag orätt gör,/ som låter
innan kroppen dör/ min själ försvinna som
en rök/ fjärran/ Det kallar ni för flyktsök."

Denna dikt "Fjärran", är kanske den mest pedagogiska av alla Gullbergs "indiska" dikter, men tyvärr är inte heller den citerande. Här finns en av Gullbergs starkaste hyllningar till oändlighetsmystiken, till passiviteten, till uppgången i Guden.

Ars poetica

Anders Palm har gjort ett utomordentligt forskningsarbete inom de ramar han själv bestämt för avhandlingen. Jag har försökt visa att ramarna är orimliga. Allt för mycket som har betydelse för diktanalysen, för förståelsen av dikten, har kommit att skäras bort av helt godtyckligt valda begränsningar. Anders Palm har aldrig varit ute efter att förstå diktaren, men i sin strävan att subtrahera Gullbergs ovetenskapliga inflytande har han också råkat skära bort meningen med dikterna. Den interna analysen i sin litteraturbehavioristiska form låter de citerade tala men sopar diktens ärende under mattan.

Gullberg räknade med att luras genom att "låna mönster" men kanske ändå inte riktigt på detta sätt. Anders Palm utgår från hans "Ars Poetica" men glömmer sista versen:

Och försökte ni en gång ta till mönster för
Er vers en välformulerad tidningsnotis
skulle kanske folk som inte märkte
avsikten bli lurade att lyssna lite grand
till vad Ni hade att säga
om evigheten och den inre världen.